

Räägi, mälupoliitika*

Memory and Power in Post-War Europe.

Studies in the Presence of the Past.

Toim. J.-W. Müller. Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

The Politics of Memory in Postwar Europe.

Toim. R. N. Lebow, W. Kansteiner, C.

Fogu. Duke University Press, Durham and London, 2006.

Memory, Trauma and World Politics.

Reflections on the Relationship Between Past and Present. Toim. D. Bell. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 2006.

Rahvusvahelised suhted akadeemilise distsipliinina on teiste ühiskonna- ja kultuuriteaduste taustal küllaltki hiline öis. Ahaa-elamused ja kontseptuaalsed avastused leiavad siin aset filosoofiliste ja üldhumanitaarsete debattidega võrreldes sageli ajalise nihkega, meenutades tähendamissõna uuest kui hästi unustatud vanast. Nii on ka mälu mõiste kodustamine rahvusvahelise poliitika analüüsi tarbeks toimunud märgatava hilinemisega, võrreldes näiteks sotsioloogide, psühholoogide ja antropoloogidega, ajaloolastest rääkimata. Viimaste aastakümnete mälu teemalise teaduskirjanduse „metastaatiline vohamine”¹ on alles hiljuti rahvusvahelise poliitika ainevalda jõudnud, mis peegeldub ka kollektiivset mälu politoloogilise fenomenina analüüsivate panoraamkäsitluste suhtelises nappuses.

Alljärgnev vaatlebki lähemalt kolme olulisemat artiklikogumikku viimaste aastate mälubuumi lõikusest poliitika ja rahvusvaheliste suhete alal, mis on kõige vahetumalt ja ülevaatlikumalt võtnud luubi alla kollektiivse

mäletamise poliitilise mõõtme. Tähelepanelik lugeja märkab muidugi kohe, et kogumike ilmunisdaatumid jäävad juba hea mitme aasta taha. Ühelt poolt peegeldab see mäluteema pikaldast omaksvõttu rahvusvahelise poliitika akadeemilisel väljal. Distsipliini peavooluteooriate taustal ei ole siin ka midagi imestamisväärtset: omakasu maksimeerimise ja instrumentaalse ratsionaalsuse mudelid ei jäta just palju võimalusi millegi nii hägusa ja ebakindla hoomamiseks nagu mälu. Nii ei ole ka üllatav, et mälu ja poliitika puutepunkte analüüsivad käsitlused lähtuvad kriitilise traditsiooni allhoovustest rahvusvaheliste suhete teoorias. Teisalt kajastab mälu ja rahvusvahelisi suhteid rõõbiti analüüsivate üldkäsitluste piiratus ka üldisemaid tendentse akadeemilises kirjutamiskultuuris, kus täpselt suunitletud nišiajakirjades avaldatud artiklid pääsevad kiiremini ja dünaamilisemalt pildile kui traditsioonilised monograafiad.²

Siin vaadeldavate kogumike näol ei ole siiski tegemist eelnevalt teadusajakirjanduses ilmunud artiklite „järelekorjega”, vaid ühtlustatud kontseptuaalsetele alustele üles ehitatud kollektiivteostega. Tasapisi on küll hakanud ilmuma ka kollektiivmälu poliitilisi järelemeid kajastavaid monograafiad, ent reeglina keskenduvad need pigem üksikjuhtumite analüüsile kui ülevaatlikule võrdlusuuringule teoreetiliselt sidusas raamistikus.³ Laiemale ajaloohuvilisele publikule on need teosed ehk ka liiga tiined kriitilise ühiskonna- ja poliitilise teooria kontseptsioonidest. Sel põhjusel ongi nii mõnedki teoreetilise kullaprooviga hiljutised monograafiad, mis keskendunud kollektiivse mälu poliitilise orkestreerimise ja manipuleerimise teemale, käesoleva ülevaate fookusest teadlikult kõrvale jäetud.

Mälu ja võim

Princetoni ülikooli dotsendi Jan-Werner Mülleri toimetatud kogumikku „Mälu ja võim sõjajärg-

* Vrd. V. Nabokov. Räägi, mälu. Üleloetud elulugu. Tänapäev, Tallinn, 2009.

¹ Vt. J. K. Olick. Collective Memory. A Memoir and Prospect. – Memory Studies 2007, nr. 1:1, lk. 22.

² Vt. nt. ajakirjad Memory Studies ja History & Memory. Rahvusvaheliste suhete valdkonnast on ülevaatlilik Londoni Majandus- ja Poliitikateaduste Kooli (LSE) poolt toimetatavas erialajakirjas Millennium. Journal of International Studies 2009, nr. 38:2 ilmunud foorum mälu ja poliitilise vägivalla teemal rahvusvahelises poliitikas (lk. 345–440).

³ Vt. nt. J. Edkins. Trauma and the Memory of Politics. Cambridge University Press, Cambridge, 2003 ja M. Zehfuss. Wounds of Memory. The Politics of War in Germany. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

ses Euroopas. Uurimused mineviku kohalolust” (2002) võib õigustatult lugeda esimeseks pääsukekseks, mis keskendub otseselt mälu ja poliitika vahelistele seostele. Keskse küsimusena uuritakse tosinkonnas artiklis, kuidas kollektiivne ja individuaalne mälu on mõjutanud Euroopa riikide sise- ja välispoliitikat Teise maailmasõja ja 1989. aasta järel. Raamatu ajaloolised fookuspunktid markeerivad mõistagi erinevaid murrangumomente sõjas lõhestatud Euroopa lääne- ja idapooluse jaoks, vähemalt ajaloolise trauma järgse mälutöö võimalikku algushetke puutuvalt. Nagu teoreetiliselt uut kontseptsiooni ja sellest hargnevaid teemaniite rahvusvahelise poliitika analüüsimise valdkonnale tutvustavalt teoselt ehk oodata võibki, püüab raamat katta võimalikult kõikehaaravalt mälu ja poliitika kohtumispunkti võrsuvaid teoreetilisi ja praktilisi probleeme.

Raamatu esimeses osas, mille juhatab sisse toimetajapoolne põhjalik ja elegantne essee mälu võimust, võimu mälust ning mälu üle rakendatavast võimust, analüüsitakse kollektiivse mälu, müüdi ja ajalooliste analoogiate rolli välispoliitikas. Ehkki Jan-Werner Müller märgib ajastu vaimule üsna tüüpilises toonis, et Läänes kasvavalt demokratiseeruva ning desakraliseeruva mälukultuuri taustal torkab seda enam silma Ida-Euroopa totalitarismijärgne janu „päritolumüütide” järele, mõõnab ta ühtlasi prohvetlikult, et „Euroopa ühendamise projekt nõuab ajalooliste narratiivide ümberkohandamist nii Idalt kui ka Läänelt” (lk. 10). Raamat pöörabki pilgu esmalt ita, pakkudes huvitava käsitluse iseseisvuse mäletamisest ning mälu üle taas suveräänsuse saavutamisest Poolas, Leedus ja Ukrainas 1939. aastast tänaseni ühe parima Teise maailmasõja aegse ja järgse Ida-Euroopa võrdleva kogemuse asjatundja, Yale’i ülikooli ajalooprofessori Timothy Snyderi sulest. Snyder toob hästi välja ühe tänapäevaste mälu-uuringute põhijärgelduse: inimeste isiklikku mälu on riiklike vahenditega raske täielikult ümber vormida, vaigistada või tasa lülitada. Samas on selge, nagu märgib ka Richard Ned Lebow kogumiku “Mälupoliitika sõjajärgses Euroopas” (2006) avaessee, et individuaalsed mälestused ajaloo-sündmustest on paratamatult põimunud hetkel ühiskonnas domineerivate diskursustega, olles seega individuaalsed vaid teatava piirini.

Mülleri kogumik ei saa mõistagi mööda Euroopa kolmest suurest ehk Prantsusmaast, Saksamaast ja Suurbritanniast ning nende ajaloomälu ja välispoliitika põimumisest Teise

maailmasõja järel. Saksa kogemust koondav Thomas Berger esitab lausa õpikunäiteks sobiva sammsammulise metodoloogia ajaloomälu mõju analüüsimiseks riigi käitumises. Nimelt tuleks alustada teatavate kollektiivsete mälestusalgatuste tuvastamisest tegemaks kindlaks, kuidas need mälestused on kinnistunud vastavas kultuuri- ja poliitilisse süsteemi. Et sündmused iseenda eest ei räägi, tuleks analüüsida viise, kuidas erinevad ühiskonnagrupid, eesotsas poliitiliste liidrite ja intellektuaalidega, on kujutanud selle poliitilise koosluse ajaloolisi võtmemomente, kuivõrd just poliitilistel ja vaimsetel liidritel on autori hinnangul märkimisväärne roll inimeste minevikku suhtumise mõjutamisel tervikuna. Mälu poliitikasse „kantimise” tudeerimine on seega läbinisti tõlgendav ettevõtmine, poliitikute kõnede ja artiklite süvaanalüüsist täiendavate sisesevaadetenä avaliku arvamuse kujunemisse ning ajaloo peegeldumisse popkultuuris. Uurija eesmärk peaks olema identifitseerida erinevad (ja sageli võistlevadki) vaated ajaloole ning selle põhjal tehtud järeldustele nn. ajaloo õppetundide puhul mingi poliitilise koosluse sees.

Nagu Berger rõhutab, oluline on niisiis mõista kollektiivse mälu läbini poliitilist iseloomu – tegu ei ole pelgalt minevikusündmuste talletusega, vaid intellektuaalsete ja poliitiliste läbirääkimiste tulemiga, mis pole ajatu ega muutumatu, vaid kulgeb teatava paindlikkusega ühest ajutisest konsensusest järgmiseni. Mälu peidab endas võimuvõitlusi ja konflikte ning on sestap oluliselt hapram ja liikuvam, kui teda kindlapiirilise mäletuse, mitte protsessina (vrd. mäletamine) määratlev nimetus arvata lubaks.

Viimase lülina mälu jälje tuvastamise konkreetsetes poliitilistes meetmetes tuleks uurida, missugused poliitilised valikud ajalugu puudutavate vaidluste järel ikkagi välja kujundati ning kuidas neid avalikkuse jaoks jätkuvalt õigustatakse. Berger on veendumusel, et ajalosse puutuvad uskumused ja väärtused peaksid kujunema käsikäes vastava poliitilise koosluse julgeoleku- ja kaitsepoliitikaga. Kui aga olemasolevate normide ja väärtuste (mis on paratamatult kantud ajaloolise kogemuse teataval viisil mäletamisest ning sellest tuleviku tarbeks järelduste tegemisest) ning uute poliitiliste käikude vahele tekib ebakõla või vastuolu, siis peaks kogu poliitilises süsteemis olema täheldatav teatav pingestumine. Oluline on Bergeri käsitluses teha kindlaks tingimused, mille eeldusel on kultuur valmis

muutuma. „Ajaloõ õppetunnid” on inimeste jaoks usutavad ja mõttekad ju vaid senikaua, kuni need aitavad mõista ümbritsevat maailma ning saavutada endale seatud eesmäärke. Kui aga konkreetne kultuuriline tähendussüsteem oma rolli enam välja ei kannu, on tõenäoline, et tänases hetkes toimetulemiseks hakatakse otsima uusi tähendusi minevikust ning teistsuguseid õppetunde ajaloost.

Teiste seast väärib esiletõstmist Mülleri kogumikust kindlasti ka Norra päritolu Venemaa-asjatundjast poliitikateadlase ja antropoloogi Iver B. Neumanni ülevaade Euroopa külma sõja järgsest Venemaa-mälust. Neumann näitab kujukalt, kuidas „Ida-Euroopa” kujundas endale külma sõja järel „Kesk-Euroopa” brändi, et eristuda konkreetselt oma endisest koloniaalkeskusest ning mängides sestap Lääne-Euroopa ajaloolise mälu sügavaimatesse kihistustesse juurduvad ettekujutusele Venemaast kui tagurlikust ja potentsiaalselt ohtlikust riigist. Seega kasutasid Venemaa endised vasallriigid oskuslikult ära teatavat Läänes levinud „Vene-mälu” oma sümboolse poliitilise võimu manipuleeritava ressursina – ikka selleks, et nende teekond NATO-sse ja Euroopa Liitu libedamalt kulgeks.

Raamatu teises osas, mille avab Tony Judti kuulus essee sõjajärgses Euroopas levinud „valemälestuste” mütologiseerimisest („Minevik on teine maa. Müüt ja mälu sõjajärgses Euroopas”) pööratakse sihik ajaloolise mälu rollile riikide sisepoliitikas. Muu hulgas arutletakse siin mäletamise eetika üle ning tänapäeval koondterminiga *transitional justice* tähistatava poliitika kogumi ehk tõe-, õigluse- ja unustamise poliitika eripärade üle 1945. ja 1989. aasta järel Saksamaa, endise Jugoslaavia, Itaalia ja post-kommunistliku Euroopa näiteil. Kogumiku lõppakord on Timothy Garton Ashi suurepärase essee kommunismipärandiga toimetuleku erinevatest viisidest Kesk- ja Ida-Euroopa riikides.

Mälu ja poliitika

Lebow´, Kansteineri ja Fogu koostööst sündinud „Mäluoliitika sõjajärgses Euroopas” (2006) näol on tegu hästi toimetatud ja tervikuna kõrgetasemelise võrdleva käsitlusega Teise maailmasõja jätkuvast tähenduslikust

ümbersünnist erinevate Euroopa riikide mäluväljadel, täpsemalt Prantsusmaal (Richard J. Golsan), Austrias (Heidemarie Uhl), Poolas (Annamaria Orla-Bukowska), Saksamaal (Wulf Kansteiner), Itaalias (Claudio Fogu), Venemaal (Thomas C. Wolfe) ja Šveitsis (Regula Ludi). Artiklite fookus, nagu Lääne-Euroopa sõjakogemuse kesktes Teise maailmasõja traumadiskursuses tavaks, on sõjaaegse natsidega koostööle või vastupanule minemise loogika lahtiharutamisel. Toimetajate akadeemilised kalduvused on ilmselt tinginud ka kogumiku võtmeküsimused. Ned Lebow´ poliitilise psühholoogia taust selgitab ühelt poolt autorite huvi põlvkondadevahelise konflikti vastu tänases Euroopa mäluoliitikas ning Wulf Kansteineri akadeemiline „leib” omakorda küsimusepüstituse Teise maailmasõja ja holokausti mäletamise rollist tänases Euroopa lõimumise ja ühise identiteedi ehitamise protsessis.

Lebow´ avaessee annab raamatu kammer-tooni, joonistades välja autorite sotsiaalkonstruktivistlikud eeldused. Autorite tähelepanu teravik on suunatud institutsionaalsele elik eliidipõhisele kollektiivmälule; laiade rahvahulka kollektiivmälestusi raamatus ei puudutata. Ses mõttes toimetajad muidugi pigem taastoodavad kui vastustavad ühe tuntuima kaasaegse mälu teemadega tegeleva kultuurisotsioloogi, ameeriklase Jeffrey K. Olicki kriitikat, mille kohaselt rahvusliku ja riikliku kollektiivmälu käsitlused kipuvad mälu ülearu ühtlustama, kollektiivmälu-siseseid nüansse tasandama ning mälu sestap liigselt essentsialiseerima (vrd. „Eesti mälu”).⁴ Ühtlasi lähtuvad selle kogumiku autorid kriitilisemate koolkondade hinnangul ehk liiga ainiti traditsioonilistest rahvusvaheliste suhete põhitegijatest – riikidest.

Samas möönavad kogumikus esinevad autorid siiski, et individuaalse ja kollektiivse mälu vahel toimuv ainevahetus on pidev ning mõlemasuunaline – ülalt alla ja alt üles, olles igal tasandil ning kõikides suundades poliitikast läbi imunud (lk. 3). Varasemate kollektiivmälu käsitluste taustal toonitatakse vajadust mõtestada paremini kollektiivse ja individuaalse mälu vahelist „liiklust”, eristada kollektiivmälu kollektiivse konstrueerimise ning tarbimise tasandit, ning kutsutakse ettevaatusele lihtsustatud psühholoogilise taandamise suhtes, kuivõrd sotsiaalsed ja poliitilised kooslused võivad traumadele üksikisikutest vägagi erinevalt reageerida (vt. Fogu ja

⁴ Vt. J. K. Olick. *The Politics of Regret. Collective Memory and Historical Responsibility in the Age of Atrocity*. Routledge, London & New York, 2007.

Kansteineri „Mälupoliitika ja ajaloopeetika”, lk. 284–310).

Raamatu koodas väljendatakse kahtlust üleeuroopalise kollektiivmälu olemasolu suhtes, kuivõrd mälu taastootmine Euroopa erinevates nirkades ei toimu sarnastel alustel ega ka viisidel: kui näiteks Saksamaal, Austrias ja Prantsusmaal tiksub kollektiivne ajaloomälu suuresti põlvkondliku kella taktis, siis on teistele raamatus käsitletud riikidele, eesotsas Poolaga, olnud iseloomulik pigem põlvkondadeülene „ajaloopeetika” – teatava kollektiivse enesepildi ja minevikku suhtumise püsimine, poliitiliste generatsioonide vahetumisest sõltumata.

Mälu ja trauma

Noore Cambridge'i ajaloolase ja poliitikateadlase Duncan Belli toimetatud „Mälu, trauma ja maailmapoliitika. Mõtisklused mineviku ja oleviku suhte üle” (2006) on tänaseks saanud oma intellektuaalse raskekahurväe koondamise vääriliselt juba moodsaks klassikaks. Raamat katab teoreetilisel kõrgtasemel terve hulga teemavaldkondi, mis muudavad mälu poliitikaanalüütikuile huviväärseks: identiteedipoliitikast ajalooliste traumade, müütide ja monumentide rollini rahvusliku mälu ehitamisel; poliitilise vägivalda õigustamisest kollektiivse mälu najal sõdade mäletamise ja unustamiseni. Eriline tähelepanu on normatiivsetel küsimustel, mäletamise ja unustamise eetikal.

Nii näiteks uurib Kopenhaageni ülikooli rahvusvaheliste suhete professor Jens Bartelson oma artiklis mälu üleilmastumise või kosmopoliitseks muutumise võimalusi, näidates, kuidas teatavat tüüpi mälu on mänginud võtmerolli kaasaegse rahvusvahelise süsteemi kesksete üksuste – rahvusriikide – kujunemisel ja stabiliseerumisel. Yale'i ajaloo professor Jay Winter kaardistab omakorda kahe maailmasõja ja Vietnami sõja keske rolli akadeemilise ja populaarse huvi suurenemises traumaatilise mälu vastu, ning Jeffrey Olick ja Charles Demetriou analüüsivad kaasaegse traumadiskursuse ajaloolisi juuri.

Ülejäänud peatükkides lahatakse mälu, trauma ja identiteedi seoseid rahvuslike/riiklike identiteetide ning nende kandjate välispoliitiliste arusaamade kujundamise, nn. üleminekuõiguse (*transitional justice*) ning konfliktidejärgse lepituse otsimise probleemide kaudu. Raamatu teine osa koosnebki esseedest (autoreiks Jenny Edkins, Karin M. Fierke ja Larry Ray), mis

lahkavad mälu, trauma ja identiteedi teoreetilisi seoseid erinevates empiirilistes kontekstides, alates etnilisest mobiliseerimisest endises Jugoslaavias ja postkommunistlikes riikides üldisemalt kuni 11. septembri järgse USA ja Lähis-Idani.

Raamatu kolmandas osas muutub autorite empiiriline vaade kitsamaks ning käsitlused on konkreetsete riikide kesksed. Stanfordi antropoloogiaprofessor Lynn Mesckell analüüsib näiteks, kuidas mäletatakse Lõuna-Aafrikas apartheidirežiimi, ja Manchesteri ülikooli professor Maja Zehfuss omakorda käsitleb Saksamaal 1990-ndatel aset leidnud humanitaarse interventsiooni teemaliste vaidluste taustal, kuidas mis tahes mäletamine kätkeb endas alati mõningast unustamist, pöörates seeläbi lihtsustatud mäletamiskohustuse moraalse imperatiivi pea peale.

Ehkki Belli raamat toob teistest jõulisemalt välja mälu-uuringute mahutamatus kindlatesse distsiplinaarsetesse piiridesse ning rõhutab iseäranis just ajaloolaste ja politoloogide vastastikuse „taasavastamise” potentsiaalselt viljastavat mõju kummagi ainevalla arengule, hoiatab Bell lõpp-plaanis ometi mälu-terminiga liiga ulja ümberkäimise eest. Ehk küll kollektiivse mälu uuringud on juba tulvil erinevaid ajaloo ja mälu taksonoomiaid, soovib Bell omalt poolt lisaks teha vahet *ühiskondliku mälu*, *mütoloogia* ja *kriitilise ajaloo* vahel. Raamatut raamiv sissejuhatus toimetaja Bellilt ongi tänini jäänud parimaks mälu ja poliitika puutepunkte käsitleva kirjan-duse eri teemataskuid koondavaks ülevaateks. Mälupoliitika-huvilisele lugejale on tema essee vormi painutatud bibliograafilisest kataloogist uute teoreetiliste ja empiiriliste mõtteradade avastamisel kindel abi.

Maria Mälksoo

Artikli kirjutamisel oli toeks ETF-i Mobilitas'e järeldoktori ja HERA grant mälusõdade uurimiseks Ida-Euroopas.